

नेपाल क्षेत्रीय कार्यशालाका लागि

हाते पुस्तिका १.२. घरेलु काममा बाल श्रम के हो ?^६

१. घरेलु काम के हो ?

घरेलु श्रम सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि १८९ ले 'घरेलु श्रम'लाई घरमा वा घरका लागि वा घरहरूका लागि गरिने कामका रूपमा तथा 'घरेलु श्रमिक'लाई रोजगारीका लागि घरेलु काममा संलग्न व्यक्तिको रूपमा परिभाषित गरेको छ । घरेलु कामले समेट्ने कार्य र सेवाको दायरा बृहत् छ र यसले समेट्ने क्षेत्र राष्ट्र अनुसार फरक छ । उमेर, लैङ्गिकता, जातीय पृष्ठभूमि तथा सम्बन्धित कामदारको वसाइँसराइँको अवस्था र उनीहरू काम गर्ने ठाउँको सांस्कृतिक र आर्थिक परिवेश अनुसार यो फरक हुन सक्दछ । यसमा सरसफाइ गर्ने, खाना पकाउने, लुगा धुने तथा आइरन गर्ने, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हेरचाह, गाडी चलाउने, घरको सुरक्षा गर्ने अथवा बगैँचामा काम गर्ने जस्ता कामहरू पर्दछन् । घरेलु श्रममा रोजगारीका लागि श्रमिकले अरूका घरमा गई सोही घरका लागि काम गर्ने हुँदा यो काम अरू प्रकारका कामभन्दा फरक छ ।

२. बालबालिका को हुन् ?

संयुक्त राष्ट्रसङ्घ बाल अधिकार महासन्धि १९८९ तथा बाल श्रम सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि (१३८ तथा १८२)को परिभाषा अनुसार "१८ वर्षभन्दा कम उमेरका व्यक्तिलाई बालबालिका भनिन्छ । तर कुनै देशको कानूनमा वयस्कको उमेर १८ वर्षभन्दा कम तोकिएको छ भने राष्ट्रिय कानून अनुसार मानिने छ ।" एसिया प्रशान्तका सहित अधिकांश देशहरूको कानूनमा वयस्कको उमेर १८ वर्ष तोकिएको छ ।

३. के बालबालिकाले आफ्नै घरमा गर्ने कामहरू पनि घरेलु बाल श्रम हो ?

उचित वातावरण तथा उनीहरूसँग नजिक रहेका पारिवारिक सदस्यको सुपरीवेक्षणमा बालबालिकाले गर्ने घरेलु काम पारिवारिक जीवन तथा उनीहरू हुर्किरहेको बेलाको अभिन्न भाग हो । तर, बालबालिकाहरूको पढाइलाई असर पार्ने अथवा एकदमै गाह्रो र धेरै लामो समयसम्म गर्नु पर्ने कार्य बाल श्रम समान हो । बालबालिकाले आफ्नै घरमा गर्ने र बाल श्रममा भएका बालबालिकाले गर्ने घरको कामकाज (रोजगारदाताको घरमा गर्ने काम) उस्तै प्रकारका हुन्छन् । तर पहिलो अवस्थामा रोजगारदाता भन्ने तत्व छैन, त्यसैले त्यस्तो अवस्थालाई घरेलु श्रम भन्न मिल्दैन । तथापि, अभिभावकले परिवारका लागि भनेरै स्विकार्न नसकिने अवस्थाम बालबालिकालाई लगाउने घरेलु कामलाई घरेलु बाल श्रम भनिन्छ र यो अभ्यास निर्मूल गरिन पर्दछ ।

४. घरेलु बाल श्रम के हो?

घरेलु बाल श्रम “रोजगारदाताको घरमा बालबालिकाले गर्ने काम”लाई बुझाउन प्रयोग हुने साभा शब्दावली हो । यो सामान्य अवधारणाले कानुनी अनुमति भएको र प्रतिबन्धित भएको दुवै अवस्थालाई समेट्दछ । कानुनी रूपमा अनुमति प्राप्त अवस्था निम्नानुसार छन् :

- बालबालिकाले गर्ने कामको प्रकार र अवस्थाका लागि कानुनले तोकेको न्यूनतम उमेरको सम्मान गरिएको अवस्था
- बालबालिकाको शिक्षामा कुनै पनि हस्तक्षेप नभएको अवस्था, तथा
- कामको प्रकृति वा काम सम्पन्न गरिने परिस्थितिले बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक वा नैतिक सुस्वास्थ्यलाई कुनै पनि प्रकारले हानि नपुऱ्याउने अवस्था

५. घरेलु काममा बाल श्रम के हो र कति बेला यसलाई निकृष्ट बाल श्रम भनिन्छ ?

बालबालिकाको उमेर, कामको प्रकृति, गर्नुपर्ने कामको अवधि तथा काम गर्दाको अवस्थाका आधारमा मात्र कुनै पनि प्रकारको घरेलु कामलाई “बाल श्रम” भन्ने या नभन्ने तय हुन्छ ।

बाकस १ : घरेलु काममा बाल श्रम के हो ?

‘घरेलु काममा बाल श्रम’ले कानुनी रूपमा प्रतिबन्धित, जोखिमपूर्ण वा दासत्वको जस्तो अवस्थामा रहेर उपयुक्त उमेरभन्दा मुनिका बालबालिकाले गर्ने घरेलु कार्यलाई जनाउँदछ । घरेलु काममा बाल श्रमको अवस्थाले बालबालिकालाई उनीहरूको बालापन, क्षमताको उपयोग र आत्मसम्मानबाट वञ्चित गर्दछ ।

- उनीहरू कम उमेरका कारणले गर्दा कानुन रूपमा अनुमति नभएका काम गर्दछन् ।
- कामको प्रकृति वा काम सम्पन्न गरिने परिस्थितिले बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक वा नैतिक सुस्वास्थ्यलाई गम्भीर जोखिममा पार्दछ ।
- उनीहरूका कामले उनीहरूलाई विद्यालय जाने अधिकार तथा अवसरबाट वञ्चित गर्दछ । शिक्षा पूरा नहुँदै छोड्न वा विद्यालयमा हाजिर हुने अनि लामो र गाह्रो कामलाई सँगसँगै लान बाध्य पार्दछ ।

निकृष्ट बाल श्रम

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन १८२को धारा ३ले निकृष्ट बाल श्रमलाई निम्न बुँदा अनुसार परिभाषित गरेको छ :

“क) बालबालिकाको बेचबिखन र ओसारपसार, बँधुवा श्रम, कमैया प्रथा तथा बाध्यकारी लगाइएको वा अनिवार्य श्रम (सशस्त्र द्वन्द्वमा प्रयोग गर्नका लागि बाध्यकारी वा अनिवार्य भर्ती आदि)जस्ता सबै प्रकारका दासत्व वा दासत्वजस्तै प्रकारका अभ्यासहरू

ख) वेश्यावृत्ति, अश्लील सामग्री उत्पादन अथवा अश्लील गतिविधि प्रदर्शनका लागि बालबालिकाको प्रयोग, खरिद वा प्रदान

ग) सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा विशेष उल्लेख गरिए बमोजिम लागू पदार्थको उत्पादन वा ओसारपसारजस्ता गैरकानुनी क्रियाकलापमा बालबालिकाको प्रयोग, खरिद वा प्रदान

घ) कामको प्रकृति र काम सम्पन्न गरिने अवस्थाका कारणले गर्दा बालबालिकाको स्वास्थ्य, सुरक्षा वा नैतिकतालाई हानि पुऱ्याउने काम

निकृष्ट प्रकारका घरेलु बाल श्रमले निम्न अवस्थामा रहेका कुनै पनि बालबालिकालाई समेट्दछ

- घरेलु सेवाका लागि ओसारपसार गरिएका बालबालिका
- दासत्व वा दासत्वजस्तै प्रकारको अवस्थामा भएका बालबालिका
- यौन दुर्यवहार वा यौन शोषणको सिकार भइरहेका बालबालिका वा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको सिफारिस १९०लाई ध्यानमा राखी बनाइएका राष्ट्रिय कानूनमा जोखिमपूर्ण कार्य भनी व्याख्या गरिएको काममा संलग्न बालबालिका

सबै निकृष्ट प्रकारका घरेलु बाल श्रम अस्वीकार्य छन् र यसलाई निमित्त्यान्न गरिनुपर्दछ । पहिलो प्राथमिकता ठानी बालबालिकालाई यस्तो अवस्थाबाट तुरुन्तै हटाइनुपर्दछ ।

स्रोत : Helping hands or shackled lives? Understanding child domestic labour and responses to it, ILO/PeC, Geneva, 2004

<http://www.ilo.org/ipceinfo/product/download.do?type=document&id=348>.

घरेलु बाल काम सम्बन्धी केही तथ्य र तथ्याङ्कहरू

(स्रोत : अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन आइपेक तथ्य पत्र । २०१३, “घरेलु बाल श्रम : विश्वव्यापी अनुमान २०१२”)

घरेलु काममा बाल श्रम एसिया प्रशान्त सहित विश्वभर व्याप्त रहेको पर्याप्त प्रमाणहरू छन् ।

- एक करोड ७२ लाख बालबालिका तेस्रो पक्ष वा रोजगारदाताको घरमा तलब लिएर वा नलिईकन घरेलु काम गरिरहेका छन् ।
- त्यसमध्ये एक करोड १५ लाख बालबालिका बाल श्रमको अवस्थामा छन् ।
- ३७ लाख बालबालिका (सम्पूर्ण घरेलु बाल श्रमिकको २१.४ प्रतिशत) हानिकारक काममा संलग्न छन् ।
- ५७ लाख बालबालिकाहरू, प्रायजसो किशोरवस्थामा भएका बालबालिका, कानुनी रूपमा अनुमति भएको काममा संलग्न छन् । उनीहरूलाई पनि दुर्यवहारबाट बचाइनुपर्दछ र उचित प्रकारको काम दिइनुपर्दछ ।
- यसका साथै बाध्यकारी श्रममा लगाइएका र ओसारपसारपछि घरेलु काममा संलग्न बालबालिकाको सङ्ख्या निर्धारित हुन सकेको छैन ।
- दुई करोड नौ लाख जबजस्ती श्रममा लगाइएका व्यक्तिहरूमध्ये १७ वर्ष वा मुनिका २६ प्रतिशत (५५ लाख) बालबालिका बाध्यकारी श्रमका पीडित हुन् । एकिकनका साथ यति नै सङ्ख्यामा बाध्यकारी श्रममा संलग्न बालबालिका यति छन् भन्न नसकिए पनि, विभिन्न प्रमाणले बाँधुवा श्रमिक भएर बस्न परेका, ओसारपसार (बेचबिखन)मा परेका र दासत्व जस्तो अवस्थामा कार्य गर्ने बालबालिकाको सङ्ख्या अधिक रहेको देखाउँछन् ।

- सम्पूर्ण घरेलु बाल श्रमिकहरूमध्ये ६७.१ प्रतिशत बालिका छन् । अरु कार्य क्षेत्रभन्दा घरेलु कामकाजमा १६ वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकाको सङ्ख्या निकै बढी रहेको अनुमान गरिएको छ ।
- सम्पूर्ण घरेलु बाल श्रमिकहरूमध्ये ६५.१ प्रतिशत बालबालिका १४ वर्षमुनिका छन्, ७४ लाख बालबालिका पाँचदेखि ११ वर्षको उमेर समूहका छन् र ३८ लाख बालबालिका १२देखि १४ वर्षको उमेर समूहका छन् ।

७. एसिया प्रशान्त क्षेत्रमा घरेलु बाल श्रम र घरेलु बाल श्रमिकका सामान्य विशेषताहरू

- घरेलु बाल श्रमिकको औसत उमेर १२ वर्ष वा माथि भए पनि धेरैजसो बालबालिका कम उमेरमा काम गर्न थाल्दछन् ।
- यसमा बालिकाहरूको बाहुल्य छ । बालबालिकाको हेरचाह, सरसफाइ, लुगा धुने, खाना पकाउने, पानी तथा इन्धन ल्याउने, घरपालुवा जनावर तथा अन्य पशुपन्छीको रेखदेख गर्ने, खाने कुरा किन्ने, घरका लागि आवश्यक अन्य सामग्री ल्याउने, ज्येष्ठ नागरिकको रेखदेख गर्ने आदि साधारणतया महिलाहरूले गर्ने दैनिक कार्य उनीहरूले गर्दछन् । कहिलेकाँहि उनीहरूले सानोतिनो व्यापार वा व्यवसायमा पनि सघाउँदछन् ।
- बालकहरूको हकमा उनीहरूलाई साधारणतया घर बाहिरको काम (बगैँचाको रेखदेख गर्ने, चौर वा घर बाहिरको जमिन सफा गर्ने, कार धुने आदि)मा लगाइन्छ ।
- बङ्गलादेश, पाकिस्तान तथा श्रीलङ्कामा ऋण बन्धनमा परेका कारणले बालबालिकाहरूलाई घरेलु काममा लगाइन्छ ।
- दुर्व्यवहारपूर्ण व्यवहारबाट सिर्जित चिन्ता तथा हीनताबोधलाई घरेलु बाल श्रमिकको सशक्तीकरणका लागि मुख्य अवरोधका रूपमा पहिचान गरिएको छ ।
- घरेलु बाल श्रमिकका लागि, शिक्षाको अवसरलाई सदुपयोग गर्ने र विद्यालय निरन्तर रूपमा जाने कार्य निकै कठिन छ । नियमित रूपमा विद्यालय जाने घरेलु बाल श्रमिकका हकमा, घरेलु कामको बोझले गर्दा नियमित रूपमा गृहकार्य गर्ने र त्यसलाई समयमा सिध्याई बुझाउने भन्ने कुरा निकै नै चुनौतीपूर्ण छ ।
- धेरैजस्तो अवस्थामा विद्यालयले घरेलु बाल श्रमिकका आवश्यकता नबुझ्ने हुँदा उनीहरूले कक्षाका साथीहरूको माझ लज्जा र हीनताबोध अनुभव गर्नुपरेको छ ।
- उल्लेखनीय सङ्ख्याका घरेलु बाल श्रमिकहरूले आदिवासी तथा अल्पसङ्ख्यक जाति वा तल्लो जात अथवा वर्गलाई प्रतिनिधित्व गर्दछन् ।
- लिखित सम्झौता एकदमै कम छ ।
- घर छाडेर जाने स्वतन्त्रताको अभाव कुनै नौलो कुरा होइन । उदाहरणका लागि, भारतमा आफूले काम गरिरहेको घरमा बाहेक घरेलु बाल श्रमिकको अन्य कुनै प्रकारको सामाजिक सम्बन्ध एकदमै न्यून वा हुँदैन नभएको कुरा जानकारीमा आएको छ ।
- अधिकांश बालबालिकाहरूले आफूले काम गरिरहेको घरको परिवारले प्रयोग गर्ने भाषा र संस्कृतिलाई पालना गर्न दबाव दिइएको महसुस गरेका छन् ।

- आमा पनि घरेलु श्रमिकका रूपमा कार्य गर्ने परिवारका बालबालिका पनि घरेलु काममा संलग्न हुने सम्भावना उच्च छ ।

८. घरेलु बाल श्रम किन लुकेको छ र यो समस्या समाधान गर्न किन यति धेरै गाह्रो छ ?

सामाजिक र सांस्कृतिक ढाँचाका कारणले गर्दा यो लुकेको छ र यसलाई सम्बोधन गर्न एकदम गाह्रो छ ।

सामाजिक र सांस्कृतिक कारक तत्वहरू : धेरैजसो राष्ट्रहरूमा घरेलु बाल श्रमलाई समाजिक र सांस्कृतिक रूपमा स्वीकार गरिएको छ । यसलाई बालिकाहरूका लागि सुरक्षित तथा अरू कामहरूभन्दा बढी रुचाइने कामका रूपमा लिइने गर्दछ । महिलाको परम्परागत भूमिका र जिम्मेवारीको बारेमा धेरै अगाडिदेखि रहिआएका समाजिक सोच अहिले पनि घरेलु बाल श्रम प्रचलनमा रहनुको मुख्य कारण हो । घरेलु कामलाई बालिकाहरूको वयस्क जीवन र विवाहका लागि 'तालिम'का रूपमा लिने गरिन्छ ।

बाकस २ : लैङ्गिक आयाम

विश्वभर ५-१७ वर्ष उमेर समूहका १० करोड भन्दा बढी बालिकाहरू श्रममा संलग्न रहेको विश्वास गरिन्छ । त्यसमध्ये आधाभन्दा बढी (पाँच करोड ३० लाख) बालिकाहरू हानिकारक काममा संलग्न रहेको विश्वास गरिन्छ । बाध्यकारी श्रम तथा बाँधुवा श्रम अनि वेश्यावृत्तिजस्ता सबैभन्दा खतरनाक प्रकारका श्रममा संलग्न बालबालिकामध्ये बालिकाहरूको सङ्ख्या उच्च छ, जुन आफैमा भयानक तथ्य हो ।

घरेलु बाल श्रममा लैङ्गिकता केन्द्रीय तत्व हो । धेरैजसो संस्कृतिमा बालिकाहरूलाई मुख्यतः वा केवल घरेलु कामदारका रूपमा हेरिन्छ । त्यसैले पनि कम उमेरमा नै घरेलु काममा संलग्न हुनु "प्राकृतिक" मानिन्छ । शिक्षाले भन्दा घरेलु कामले दिने प्रतिफललाई बढी मूल्यवान ठानिन्छ । विशेष गरी कुन सन्तानलाई कुन स्कूलमा राखेर कसरी र कति पैसा तिर्न सकिन्छ भनेर हिसाब गर्ने अभिभावकको हकमा यो कुरा लागू हुन्छ । साधारणतया शिक्षामा छोरालाई प्राथमिकता दिइन्छ । यस बाहेक, सहपाठी र शिक्षक वर्गबाट यौन उत्पीडनको जोखिम हुने हुँदा तथा पक्षपाती व्यवहार र नराम्रो पाठ्यक्रमका कारणले गर्दा वञ्चितकरणको समना गर्नुपर्ने हुँदा धेरैजसो विद्यालयहरू बालिकाहरूका लागि डरलाग्दो ठाँउमा परिणत भएका छन् । लैङ्गिकताकै कारणले गर्दा बालिकाहरूलाई स्कूल जानबाट वञ्चित गराइन्छ वा बीचमै छोड्न बाध्य पारिन्छ । फल स्वरूप उनीहरू शोषणयुक्त श्रममा लाग्दछन् । विद्यालय बाहिर रहेका ११ करोड बालबालिकामध्ये भन्डै दुई तिहाइ बालिका छन् । यसबाट पनि प्रष्ट हुन्छ कि किन विश्वको कुल निरक्षर जनसङ्ख्यामध्ये दुई तिहाइ जनसङ्ख्या महिलाको छ ।

परिवारले बालिकाहरूलाई अरूको घरमा काममा पठाइसकेपछि उनीहरू काम गर्ने घरको मालिक वा रोजगारदाता (आफन्त समेत)ले नै बालिकाहरूलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्दछन् । तर यसको अर्थ कदापि यो होइन कि ती रोजगारदाताको मनमा बालिकाको सर्वोत्तम हित नै सर्वोपरि हुन्छ । बाल अधिकार लागू गर्ने वा नियमन गर्ने प्रणालीको अभावमा कम उमेरका बालिकाहरूले पिटाइ तथा अमानवीय व्यवहारका साथै मौखिक अथवा यौन दुर्व्यवहारको सामना गर्नुपर्दछ । लगातारको दुर्व्यवहारले गर्दा बालिकाहरूको आत्मविश्वासमा निकै कमी आउँदछ । यस कारणले गर्दा बालिका आफ्नो कम हैसियत स्विकार्दछन् र सामना गरिरहेको अवस्थालाई चुनौती दिन सक्दैनन् ।

बाल श्रमिकको संरक्षण तथा घरेलु काममा बाल श्रमको रोकथाम र उन्मूलनका लागि घरेलु बाल श्रमको मुख्य कारण लैङ्गिक असमानता हो भनेर बुझ्नु अत्यन्त महत्वपूर्ण छ । त्यसैले, कानुनी सुधार, नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न र घरेलु बाल श्रमको सामाजिक, आर्थिक तथा स्वास्थ्यमा पर्ने असरहरूका लेखाजोखा गर्न भेदभाव विरोधी दृष्टिकोण आवश्यक देखिन्छ ।

स्रोत : Give girls a chance: tackling child labour, a key to the future, ILO-IPeC, Geneva, 2009, Give_girls_a_chance_report_en_Web.pdf.; Beyond child labour: affirming rights, UNICEF, March 2001, http://www.unicef.org/publications/files/pub_beyond_en.pdf.; de Silva-Alwis R., Legislative reforms on child domestic labour: a gender analysis, UNICEF, New York, January 2007
[http://www.unicef.org/gender/files/Leg_Reform_on_Child_Domestic_Labour\(1\).pdf](http://www.unicef.org/gender/files/Leg_Reform_on_Child_Domestic_Labour(1).pdf).

घरेलु कामलाई अलग राखिनु : कसैको जानकारीबिना र व्यक्तिगत रूपमा कामको व्यवस्था गरिने हुँदा अरू अवस्थामा भन्दा घरेलु काममा निकृष्ट प्रकारको बाल श्रमको अवस्था सजिलै सिर्जना हुन सक्दछ । अनि यो कसैको नजरमा पनि पर्दैन । त्यस कारण शारीरिक, संवेगात्मक तथा यौन दुर्व्यहारका साथै खतरनाक अवस्थामा कामको अनुभव गरेका बालबालिकाहरूले त्यहाँबाट निस्कन (प्रतिकार गर्न) तथा आफू संरक्षित हुनका लागि सहयोग पनि माग्न सक्दैनन् । विशेष गरी रोजगारदातालाई वैकल्पिक अभिभावक मानी उनीहरूमै आश्रित बालबालिकाहरूको हकमा यो बढी लागू हुन्छ ।

घरेलु काममा तहगत अभ्यासहरू : सामाजिक तहगत विभाजनले (समाजमा व्यक्तिहरूको श्रेणीबद्ध समूहीकरणले) घरेलु काममा भित्रैसम्म जरा गाडेको छ । एउटा मानिसको आदेशमा अर्को मानिसले ती मानिसलाई दिने व्यक्तिगत सेवाको दक्षताको आधारमा यो पेसा परिभाषित हुन्छ । घरेलु श्रममा संलग्नमध्ये तल्लो जात/वर्ग, जातीय अथवा आदिवासी अल्पसङ्ख्यक, तथा ग्रामीण भेगलाई प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्तिहरूको बाहुल्य रहेको छ । उनीहरू विद्यालय नै नगएको वा तल्लो कक्षासम्म मात्र औपचारिक शिक्षा हासिल गरेका सम्भावना उच्च रहन्छ । उनीहरूका रोजगारदाता भने मध्यम अथवा 'उपल्लो' वर्ग वा जातको प्रतिनिधित्व गर्ने तथा केही हदसम्म औपचारिक शिक्षा हासिल गरेका व्यक्तिहरू हुन् । त्यसैले, शक्ति सम्बन्ध प्रष्ट रूपमा रोजगारदाताको पक्षमा देखिन्छ ।

अधिकांश रोजगारदाताहरू घरेलु श्रमिकसँग पनि अरू श्रमिक सरह अधिकार हुन्छ भन्ने मान्न तयार छैनन् । साँच्चै भन्ने हो भने 'घरेलु श्रमिक' कुनै पनि भाषामा विरलै प्रयोग हुन्छ । घरेलु श्रमिकहरूलाई 'नोकर्नी', 'सेवक', 'केटा' अथवा 'घरेलु सहयोगी'का रूपमा अथवा उनीहरूको मुख्य कामका आधारमा सम्बोधित गरिन्छ । जस्तै : 'लुगा धुने दिदी', 'भान्छे', 'धाई आमा', 'सेवक', 'कूचीकार', 'माली' अथवा 'पाले' । उनीहरूले गर्ने कामलाई विशेष सीप नचाहिने कामका रूपमा लिइने हुँदा यसलाई तल्लो स्तरको काम थानिन्छ ।

घरेलु बाल श्रमिक समाजिक भन्दाको सबैभन्दा तल्लो तहमा छन् । उमेरमा उनीहरू सानो भएका हुनाले घरेलु बाल श्रमिक वयस्क कामदारजति उत्पादनशील हुँदैनन् । त्यसैले, कम तलब दिएर वा

केवल खाना र बास दिएर बालबालिकालाई काममा लगाउन न्यायोचित सम्झन्छन् । कतिपय रोजगारदाताले घरेलु बाल श्रमिकलाई आफ्नै छोरी वा छोरा जसरी व्यवहार गरिरहेको दाबी गर्दछन् । धेरै राष्ट्रहरूमा गरिएको अध्ययन तथा अनुसन्धानबाट आएका प्रमाणले केही अपवाद छोडेर यी दाबी आधारहीन रहेको पुष्टि गरेको छ (बाकस ३ तथा ४ हेर्नुहोस्) । बालबालिका, विशेष गरी एकदम कम उमेरका बालबालिका, “वैकल्पिक अभिभावक”ले उनीहरूसँग गर्ने व्यवहारबारे कतै पनि उजुरी गर्न सक्ने अवस्थामा हुँदैनन् । कतिपय बालबालिका परिवारले उनीहरूलाई जिम्मा लगाई पठाएका रोजगारदाताप्रति नतमस्तक हुन्छन् ।

बाकस ३ : घरेलु काममा शक्ति सम्बन्ध

घरेलु श्रममा अन्तर्निहित शक्ति सम्बन्धको कारणले गर्दा बालिका काम गर्ने घरका वयस्क पुरुष वा बढी उमेर वा बलिया बालबालिकाबाट बालिकाहरू दुर्व्यवहारको सिकार हुन सक्दछन् । साथै, काम गर्ने घरमा आउने पाहनु, वा अरू घरेलु सहयोगीबाट बालबालिकाहरूले यौन दुर्व्यवहारको सामना गर्नुपर्ने हुन सक्दछन्... । घरेलु काम गर्ने बालबालिकाले प्रत्यक्ष रूपमा शारीरिक दुर्व्यवहार भोग्न सक्दछन् । रोजगारदाताले उनीहरूलाई आज्ञाकारी बनाउन वा उनीहरूले बिस्तारै काम गरेको वा असहयोगी भएको वा काममा गल्ती गरेको हुनाले सजायका रूपमा व्यवस्थित ढङ्गले पिटन सक्दछन् । रोजगारदाताले उनीहरूलाई जलाउन वा अन्य यातना दिन सक्दछन् । यस्तो व्यवहार वयस्क सदस्यले मात्र नभएर घरको ‘तल्लो तहको सदस्य’प्रति क्रूरता प्रस्तुत गर्नुलाई जायज ठान्ने परिवारका बालबालिकाले पनि गर्न सक्दछन् । आफैँमा शोषित घरेलु श्रमिकहरू पनि एक अर्कामा आफ्नो शक्ति थोपर्नका लागि तहगत विभाजनमा आफूलाई सबभन्दा माथि राख्नका लागि आफूभन्दा कमजोर वा सानो बालबालिकासँग त्यसरी व्यवहार गर्दछन् ।

स्रोत : Helping hands or shackled lives? Understanding child domestic labour and responses to it, ILO/PeC, Geneva, 2004
<http://www.ilo.org/ipeinfo/product/download.do?type=document&id=348>.

९. विशेषतः बालिका र समग्रमा बालबालिकाहरूलाई किन घरेलु श्रममा ल्याइन्छ वा धकेलिन्छ ?

घरेलु बाल श्रमका मूल कारणहरू धेरै छन् । समग्रमा हामी तिनलाई विकर्षण (घरबाट बाहिर लखेट्ने तत्व) र आकर्षण (कामतर्फ ल्याउने तत्व) भनेर विभाजन गर्न सक्छौं । विकर्षणमा बालबालिकाका घरका समस्या पर्दछन् जसका कारण उनीहरू घरेलु श्रममा संलग्न हुन्छन् । ती समस्याको समाधानका रूपमा बाल श्रमलाई स्वीकार्य र आकर्षक देखाउने अवस्थाहरू आकर्षण हुन् ।

विकर्षणमा तलका लगायत विभिन्न तत्व पर्दछन् :

- गरिवी तथा सामाजिक बहिष्करण (स्रोत साधन, अधिकार, अवसर, सामग्री तथा सेवामा पहुँचको अभाव तथा पहुँच दिन अस्वीकार)
- शिक्षा तथा शैक्षिक अवसरको अभाव
- लिङ्ग, वर्ण, रङ्ग, धर्म, राष्ट्रियता तथा सामाजिक उत्पत्तिका आधारमा विभेद (बाकस २ हेर्नुहोस्)
- बालबालिकाले आफ्नै घरमा हिंसा सहनुपर्ने बाध्यता

- (सशस्त्र द्वन्द्व, आन्तरिक लडाइँ, मानव अधिकारको निरन्तर उल्लङ्घन तथा प्राकृतिक एवं मानव निर्मित विपद्) लगायतका कारण हुने विस्थापन
- गाउँबाट सहरतर्फ हुने बसाइँसराइँ तथा द्वन्द्व एवं रोगका कारण अभिभावक गुमाउनुपर्ने अवस्था

आकर्षणमा तलका लगायत विभिन्न तत्व पर्दछन् :

- ऋण बन्धन (ऋण दासत्व तथा बँधुवा श्रम) : कुनै ऋण वा अन्य जिम्मेवारीको भुक्तानीका लागि रोजगारदातालाई आफ्नो वा आफ्ना छोराछोरीको श्रम वा सेवालाई बन्धकीका रूपमा राख्नु
- बढ्दो सामाजिक तथा आर्थिक असमानता
- सामाजिक तथा सांस्कृतिक स्वीकार्यता तथा आशाहरू : विशेष गरी बालिका र समग्रमा सबै बालबालिकाका लागि घरेलु श्रम सुरक्षित तथा उपयुक्त हुन्छ भन्ने धारणा
- रोजगारदातालाई विस्तारित परिवारको सदस्य मानिने हुनाले उनले बालबालिकालाई संरक्षण प्रदान गर्दछन् भन्ने सोचाइ
- श्रम बजारमा महिलाको प्रवेशका लागि उनीहरूको घरायसी जिम्मेवारीलाई अन्य कसैले विस्थापन गर्नुपर्ने बढ्दो आवश्यकता
- साना उमेरका श्रमिक सस्ता तथा रोजगारदाताका लागि कम जोखिमपूर्ण (निजी तथा व्यक्तिगत कार्य व्यवस्था, मौन श्रमिकलाई शोषण गर्न तथा कामबाट निकाल्न र अर्को मान्छे राख्न सजिलो) हुने भएकाले उनीहरूको उच्च माग
- घरेलु श्रमले शिक्षाको अवसर दिलाउँछ भन्ने भ्रम र यससँग जोडिएको बालबालिकाको उज्वल भविष्यको आशा

बाकस ४ : 'परिवारकै मान्छेजस्तै' : बहुअर्थी सम्बन्ध

आफ्ना छोराछोरी कामका लागि राखिँदै छन् भन्ने थाहा पाउँदापाउँदै पनि अधिकांश अभिभावकले उनीहरूलाई श्रमिक होइन कि छोरी वा छोराका रूपमा रोजगारदाताका घरमा राखिदिन्छन् । यस्तो अनौपचारिक व्यवस्थापन अभिभावक र रोजगारदाता दुवैका लागि सहज हुन्छ : एकातिर अभिभावकलाई आफ्ना छोराछोरीले पारिवारिक वातावरणमै निरन्तर स्याहार पाएको महसुस हुन्छ भने अर्कातिर रोजगारदातालाई आफूले श्रमिक बालबालिका र उनको परिवारलाई सहयोग गरिरहेको सोच्ने ठाउँ दिन्छ । तर, शोषणपूर्ण अवस्था, हिंसा र दुर्व्यवहारलाई लुकाउने यस्तो व्यवस्था बालबालिका स्वयंको भने हित विपरीत रहन्छ । अपरिचितले पनि 'धर्म सन्तान ग्रहण गर्न सक्ने' तथा 'विस्तारित परिवारका सदस्यले बालबालिकाको हेरचाह गर्न सक्ने' व्यवस्थासँगै एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रका केही समाजमा रोजगारदातालाई प्राप्त सहयोगदाताको हैसियतलाई कानुनी मान्यता दिइएको छ । यस अवस्थामा, हुर्कँदा बालबालिकालाई आफन्त तथा समुदायले सहयोग गरेकोजस्तो देखिन्छ । तर वास्तविकतामा, यसले घरेलु काममा बाल श्रमको जोखिम लुकाएको हुन्छ ।

स्रोत : Tackling child labour and protecting young workers in domestic work: a resource manual, ILO/PeC/Global March Against Child Labour, New Delhi, ILO & Global March, 2014.

१०. घरेलु काममा संलग्न बालबालिका तथा युवाका काम तथा दैनिक जीवन केकस्ता छन् ?

घरेलु काममा संलग्न बालबालिका तथा युवाका काम तथा दैनिक जीवनका अवस्थाबारे पछिल्ला वर्षहरूमा एसिया प्रशान्त क्षेत्र लगायत संसारका विभिन्न भागमा विभिन्न अध्ययन भएका छन् । यी अध्ययनले घरेलु श्रमको क्षेत्रमा निकृष्ट प्रकारको बाल श्रम व्याप्त रहेको पुष्टि गरेका छन् :

- बालबालिका हरेक दिन १०देखि १२ घण्टासम्मको लामो अवधिसम्म काम गर्छन् ।
- उनीहरू प्रायजसो हप्ताको छदेखि सात दिन काम गर्छन् ।
- विशेष गरी खाना खान मात्र उनीहरूलाई छोटो विश्राम समय दिइन्छ ।
- अधिकांश (उदाहरणका लागि भारतका ९१ प्रतिशत श्रमिक)को हप्ते बिदा हुँदैन ।
- पिटाइ कुनै असामान्य कुरा होइन (उदाहरणका लागि भारतमा ३५ प्रतिशत) ।
- प्रायः अवस्थामा तलब एकदमै थोरै हुन्छ । कतिपय अवस्थामा तलब नै हुँदैन वा यसलाई रोकेर राखिन्छ ।
- परिवार तथा दिदीबहिनी दाजुभाइबाट छुट्टिनुपर्ने अनि नयाँ साथी बनाउन र सामाजिकीकरणको अभ्यास गर्न अत्यन्त कम अवसर प्राप्त हुने हुँदा घरेलु बाल श्रमिकको संवेगात्मक सुरक्षामा चुनौती थपिने तथा तिनमा दिशाहीनताको सोचाइ आउने हुन्छ ।
- घरेलु काममा बालबालिकाको संलग्नता तथा मानव बेचबिखन (जहाँ दलालले मानिसलाई बन्धक बनाउँछन् वा फकाउँछन् र श्रम वा यौन शोषणका लागि बेच्छन्)बीच स्पष्ट सम्बन्ध छ ।
- श्रममा संलग्न बालबालिका कम पोषण, गोपनीयताको अभाव, मनोवैज्ञानिक एकलता, आवश्यकता अनुसार स्वास्थ्य उपचारको अभाव, विश्राम तथा फुर्सदको अभाव, मित्रताका अवसरको अभाव लगायतका समस्या भोग्न बाध्य हुन्छन् । शिक्षाको पहुँच अत्यन्त न्यून वा शून्य हुन सक्छ ।

बाकस ५ : घरेलु बाल श्रमिकका आवाज

“म बिहान ४ बजे उठें... खाना बनाएँ, सफा गरें, भाँडा माभें, भुईँ पुछें । बच्चाहरू उठेपछि नुहाइदिनुपर्छ । सबभन्दा सानो बच्चा सुतेका बेला मैले बुढी हजुरआमालाई नुहाइदिउँ । त्यसपछि पकाइसकेर बच्चा हेर्न थालें । कामबाट आमाबा फर्केपछि... म लुगामा आइरन गरिदिन्छु र बेलुकाको खाना तयार गर्छु ।” (इन्डोनेसियाका एक घरेलु बाल श्रमिक)

“म १२ वर्ष हुँदा काम गर्न थालें । त्यसपछि मैले आफ्नो परिवार भेटेकै छैन । तर घरको याद एकदमै आउँछ । मेरा रोजगारदाताले म मनिलाको कुन ठाउँ काम गर्दै छु भनेर बताएपछि मात्र मेरी आमाले मलाई भेट्न पाउनुभयो । उनीहरू कसैलाई पनि मलाई भेट्न दिँदैनथे र मलाई जहिले पनि पिटेर राख्थे । मेरो जिन्दगी कति दुःखी छ भन्ने कुरा म आमालाई बदाउन चाहान्थें । तर मौका पाएको थिइँन ।” (फिलिपिन्सका एक घरेलु बाल श्रमिक)

“म १३ वर्ष हुँदा बा बित्तुभो । त्यसपछि परिवार पाल्नुका लागि म आफन्तको खेतमा धान रोप्न थालें । तर उनले मलाई काम गर्न दिएनन् र अन्तै काम खोज्नुपर्ने भयो । एउटा दुर्घटनापछि आमालाई पक्षघात भयो । ...मलाई एउटा मान्छेले थाइल्यान्डमा काम खोजिदिन्छु भन्यो । अनि म ब्याङ्कक

आएर घरेलु श्रमिक भएँ । भाँडा माभ्ने, लुगा धुने, भुईँ पुछ्ने काम गरें । मेरो हाकिम एउटा बुढो मान्छे थियो । अलिकति हेर्दा पनि मलाई पिट्थ्यो । उसकी श्रीमती भने असल र दयालु थिई । केही समस्या पर्दा बताउन भन्थी, तर म सकदैनथेँ । तिन महिनासम्म हरेक रात रोएर बिताएँ । ज्याला नपाएपछि म त्यहाँबाट भागें । थाई प्रहरीको सहयोगमा म एउटा आवासीय तालिम केन्द्रमा गएँ । घर जानु अगाडि नयाँ सीप सिकें ।” (जनगणतन्त्र लाओका एक घरेलु बाल श्रमिक)

“गाली वा पिटाइले भन्दा पनि मैले एकदमै मेहनत गरेर काम गर्दा पनि उनीहरूले एक थोपो दया वा सम्मान नदेखाउँदा सबभन्दा चित्त दुख्छ । केटाकेटीलाई स्कूल वा पार्कमा पुऱ्याउँदा पनि मलाई दुःख लाग्छ किनकि म उनीहरूसँगै पढ्न वा खेल्न पाउँदिन ।” (बङ्गलादेशका एक घरेलु बाल श्रमिक)

“घरै बस्दा पनि, छोरी मान्छे भएपछि खाना बनाउने, घरको सफाइ अनि हेरविचार गर्ने काम मेरै हो भनेर सिकाइयो । त्यसैले दिल्लीमा काम पाइएको छ भनेर दलाल आउँदा मेरा आमाबा मख्खै परें, थप पैसा कमाउन पाइयो भनेर ।” (भारतकी एक घरेलु बाल श्रमिक)

स्रोत : Jonathan Blagbrough, They respect their animals more – voices of child domestic workers, AntiSlavery International London, 2007.

घरेलु बाल श्रमका जोखिम धेरै भएकाले केही देशहरूले १८ वर्षमुनिका बालबालिकालाई कस्ता काम गर्न दिने भनेर राष्ट्रिय कानून तथा नियमावली बनाएका छन् । घरेलु श्रममा बालबालिकाले भोग्ने सबभन्दा दोहोरिने केही जोखिमहरू तल दिइएका छन् । रोजगारदाताकै घरमा बस्दा यी जोखिम बभ्क बढ्छन् ।

- लामो तथा थकानपूर्ण काम, सुत्ने समयको अभाव
- विषाक्त रसायनको प्रयोग
- पानी, इन्धन, धुने लुगा, बालबालिका लगायत गह्रौँ तौल उठाउनुपर्ने अवस्था
- चक्कु, बन्चरो, ताता भाँडा लगायतका खतराजन्य सामग्रीको प्रयोग
- भ्याड्, भ्याकुम क्लिनर, ब्लेन्डर, ओभन, प्रोपेन ग्यास ट्याङ्क तथा वासिङ् मेसिन लगायत उपकरणको सञ्चालन
- अपर्याप्त खाना तथा बसोबासका सुविधा
- शारीरिक, मौखिक तथा यौन शोषण सहितको लज्जास्पद तथा अमानवीय व्यवहार

यस्तो अवस्थामा काम गर्दा बालबालिकाको शारीरिक, मनोवैज्ञानिक तथा नैतिक सुस्वास्थ्यमा दीर्घकालीन असर पर्छ । यस्ता खतरामा बालबालिकालाई संलग्न गराउनु भनेको जोखिमबाट संरक्षण पाउने, खेल्ने र विश्राम गर्ने, आमाबा तथा साथीहरूलाई नियमित भेट्ने अनि शिक्षा पाउनेजस्ता आधारभूत अधिकारबाट उनीहरूलाई वञ्चित गराउनु हो ।

११. घरेलु काममा बाल श्रमिकको संलग्नता हटाउन शिक्षा किन महत्वपूर्ण छ ?

“एक बालक, एक शिक्षक, एक पुस्तक तथा एक कलमले संसार बदल्न सक्छन् ।” (सन् २०१४मा नोबेल पुरस्कार पाएकी, हालसम्मकै सबभन्दा कम उमेरमा नोबेल पुरस्कार पाउने पाकिस्तानी

बालिका शिक्षा अभियानकर्मी मलाला युसाफ्जाई

शिक्षामा बालबालिकाको पहुँच तथा बाल श्रमको उन्मूलनबीच नजिकको सम्बन्ध छ । शिक्षा निःशुल्क, अनिवार्य तथा गुणस्तरीय भयो भने यसले बाल श्रम घटाउन मद्दत गर्छ । तर एसिया प्रशान्त क्षेत्रका धेरै देशमा यस्तो हुन सकेको छैन । आधारभूत शिक्षा निःशुल्क भएका देशहरूमा समेत गरिब परिवारका लागि बालबालिकाको शिक्षा ठूलो भार बनेको हुन सक्छ । उदाहरणका लागि, बङ्गलादेशको कानून अनुसार पाँच कक्षासम्मको शिक्षा निःशुल्क र अनिवार्य छ । तर विद्यार्थी र शिक्षकको सङ्ख्याबीचको उच्च अनुपात, दिनको दुईदेखि तिन घण्टासम्मको छोटो दैनिक विद्यालय अवधि अनि शिक्षकको तलब, पुस्तक, युनिफर्म, यातायात र खानामा हुने खर्च लगायतका कारण धेरै बालबालिकाले प्राथमिक शिक्षा पूरा गरेका छैनन् । आधारभूत शिक्षा निःशुल्क हुने भनेर कानून बनाएका यो क्षेत्रका फिलिपिन्सजस्ता अन्य देशमा पनि उस्तै अवस्था छ । यस बाहेक धेरै ग्रामीण क्षेत्रमा विद्यालय, विशेष गरी माध्यमिक विद्यालयहरू, टाढा हुँदा पनि विद्यार्थीहरू शिक्षाबाट वञ्चित हुन पुग्छन् । त्यसैले बालबालिकाले शिक्षा पनि पाइहाल्छन् कि भन्ने आशाका साथ धेरै गरिब परिवारले आफ्ना केटाकेटीलाई, विशेष गरी छोरीहरूलाई, धनी आफन्त वा अन्यका घरमा काम गर्न पठाउँछन् । तर बाल श्रम आफैँमा शिक्षाको प्रमुख बाधक हो । प्रायः जोखिमपूर्ण अवस्थामा लामो समयसम्म काम गर्ने बालबालिका स्कूल जाने अवस्था नै रहँदैन । जति धेरै काम हुन्छ, पढ्ने अवसर उति नै कम हुँदै जान्छ । साथै, प्रायः शिक्षा प्रणाली घरेलु बाल श्रमिकका अनियमित कार्य तालिकासँग मेल खाने गरी बनाइएका हुँदैनन् ।

शिक्षामा पहुँच बालबालिकाको आधारभूत हक हो र उनीहरूको समग्र विकास तथा सुस्वास्थ्यका लागि यो अनिवार्य छ । शिक्षाले विकल्प बढाउँछ, भविष्यका लागि आशा जगाउँछ अनि दीर्घकालीन घरेलु श्रमबाट मुक्त गराउँछ । विद्यालयमा हाजिर हुँदा बालबालिका अरूका अगाडि 'भिजिबल' हुन्छन्, उनीहरूको सुरक्षा हुन्छ, अनि मित्रता, सामाजिक व्यवहारमा संलग्नता तथा सहयोगी वयस्कको साथजस्ता सामाजिक लाभ पनि प्राप्त हुन्छन् । यस बाहेक विद्यालयका थप दुई भूमिका हुन्छन् । पहिलो : कक्षामा हाजिरीको अनुगमन मार्फत् शिक्षकहरू कोको बाल श्रमिक रहेछन् पत्ता लगाउन सक्छन् र दुर्व्यवहार तथा शोषणका घटना विरुद्ध निगरानीकर्ताको भूमिका खेल्न सक्छन् । दोस्रो : विद्यालयमा सित्तैमा खाजा बाँड्नु बाल श्रम न्यूनीकरणका लागि प्रभावकारी हुने प्रमाणित भएको छ । निःशुल्क खाजाले गरिब परिवारका अभिभावकको खाद्यान्नमा हुने खर्च कम गर्ने हुँदा उनीहरूले सन्तानलाई विद्यालय पठाउन हौसला पाउँछन् । ल्याटिन अमेरिकामा बाल श्रम न्यूनीकरण गर्न स्थापित धेरै कार्यक्रममा यो अभ्यास प्रचलित छ । फिलिपिन्स सरकारले लगानी गरेको 'प्यान्टाविड' कार्यक्रमले आफ्ना सन्तानलाई नियमित विद्यालय पठाउने गरिब परिवारलाई नगद सहयोग उपलब्ध गराउँछ । त्यसै गरी इन्डोनेसियामा विद्यालय जाने बालबालिकामा सकारात्मक प्रभाव पार्नका लागि घर आधारित ससर्त रकम हस्तान्तरण कार्यक्रम 'पेनारिकन पेकेर्जा अनक उन्टक मेन्टुकुड् प्रोग्राम केल्वार्गा हरपन' वा पिपिएपिकेएच् सञ्चालित छ ।

एसिया प्रशान्त क्षेत्रमा, विशेष गरी दक्षिण एसियामा शिक्षामा लगानी अत्यन्त न्यून छ । बङ्गलादेश, पाकिस्तान तथा भारतले आफ्नो वार्षिक आम्दानीको क्रमशः २.६, २.७ र ३.३ प्रतिशत मात्र शिक्षामा विनियोजन गर्दछन् । भारतमा बालबालिकाको सङ्ख्या ४४ करोड ५० लाख छ भने बङ्गलादेश र

पाकिस्तानमा क्रमशः ६ करोड ४० लाख र ७ करोड । यी तिन देशका बालबालिकाको सङ्ख्या समग्र विश्वको बालबालिकाको सङ्ख्याको एक तिहाइ हुन्छ । तर विद्यालय बाहिर रहने बालबालिकाको सङ्ख्याका हिसाबले पनि भारत र पाकिस्तान नै सबैभन्दा अगाडि मात्र होइन, अन्यभन्दा धेरै माथि छन् । बालिकामाथि हुने विभेदको व्यापकताका कारण तिनीहरूको शिक्षामा पहुँच बढाउने विशेष उपाय अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ । बालिका शिक्षामा लगानी गर्दा उनीहरूको व्यक्तिगत विकासमा मात्र लाभ हुने नभई यसले समग्र सामाजिक तथा आर्थिक प्रगतिमा पनि सहयोग गर्छ ।

बाकस ६ : बालिका पढाउँदाका फाइदा

महिलाको प्रजनन दरमा कमी : औपचारिक शिक्षा हासिल गरेका महिलाले सामान्यतया औपचारिक शिक्षा नभएका महिलाभन्दा ढिलो विवाह गर्छन् भने थोरै सङ्ख्यामा स्वस्थ बच्चा जन्माउँछन् ।

शिशु तथा बाल मृत्यु दरमा कमी : औपचारिक शिक्षा प्राप्त महिलाले स्वास्थ्य स्याहार तथा उपचार खोज्ने, आफ्ना बच्चाले सबै खोप पाए भन्ने सुनिश्चित गर्ने, तिनका पोषण आवश्यकतालाई राम्ररी बुझ्ने तथा समुच्च स्तरको सफाई अभ्यास अपनाउने गर्दछन् । यसको फल स्वरूप बच्चाहरू पोष्टिकतापूर्ण र स्वस्थ हुन्छन् ।

मातृ मृत्यु दरमा कमी : औपचारिक शिक्षा प्राप्त महिलाले स्वास्थ्य स्याहारबारे धेरै जानकारी राख्न खोज्ने भएकाले उनीहरू उमेर नपुगी गर्भवती हुने सम्भावना कम हुन्छ । उनीहरू थोरै पटक, सही समयको अन्तरालमा गर्भवती हुन्छन् भने बच्चा जन्मनुभन्दा अगाडि र पछाडि पनि स्वास्थ्य सेवा लिन्छन् ।

एच्‌आइभी एड्स सङ्क्रमणबाट संरक्षण : बालिका तथा महिलाहरूमा एच्‌आइभी एड्स सङ्क्रमण हुने जोखिम कम गर्ने सबभन्दा प्रभावकारी उपायहरूमध्ये शिक्षा पनि एक हो ।

श्रम बजारमा महिलाको सहभागिता तथा आय स्तरमा वृद्धि : शिक्षाले श्रमिकको सम्भाव्य आय र रोजगारदाताको उत्पादकत्व बढाउँछ ।

भोलिको पुस्तालाई सहयोग : केही वर्षसम्मको मात्र औपचारिक शिक्षा पाएकी महिलाले पनि आफ्ना सन्तानलाई भोलि स्कुल पठाउने सम्भावना बढी हुन्छ ।

स्रोत : Give girls a chance: tackling child labour, a key to the future, ILO-IPeC, Geneva, 2009, Give_girls_a_chance_report_en_Web.pdf.

¹ This writing is a translation of a summary of “Handout 1.2: What is child labour in domestic work”, from “Tackling child labour in domestic work: a Handbook for action for domestic workers and their organizations.”, published by the International Labour Organization in 2017. Available at <http://www.idwfed.org/en/resources/tackling-child-labour-in-domestic-work-a-handbook-for-action-for-domestic-workers-and-their-organizations>. [Accessed on 9 Feb 2018]